

PROLJEĆE DŽIVA BUNIĆA VUČIĆA

Rafo Bogišić

UVODNA NAPOMENA

Sliku idealnog krajolika kao metaforu sretnog života u raju susrećemo već u hrvatskoj književnosti srednjega vijeka, u književnosti starocrkvenoslavenske ćirilometodske baštine i tradicije. U prikazu čistilišta i raja krajolik je zamišljen kao rajski vrt Eden, odnosno nebeski Jeruzalem. To je prostor ljepote, ugone i svakog obilja. Sretni posjetitelj u Edenovoj apokalipsi priča: »Izvedoše me na tretje nebo. I višjeh sve drveće blagocvjetno, a plodi njihovi zreli i blagougodni.«¹

Ipak već u srednjem vijeku slika i ugođaj lijepog krajolika gdjekad u sebi nosi i svoju suprotnost: opasnost i zlo. Znamo tako npr. kako je slavica (slavuja), dok je na grani »veliko i željno« pjevao, iznenadila i progutala zmija: »Gda slavic oće peti, // sede o po srede drva zelena // i veliko željno poče peti // žmeći očima svojima // i čudeći se glasu svomu. // Zmija neprijatelj jago je. // Gda zmija sliši ga pojući // poplzi po dreve k njemu // i požret ga«. (Vinodolski zbornik)²

Događaj između zmije i slavica, koji je hrvatska srednjovjekovna kultura prihvatila, u skladu je s općom srednjovjekovnom antitetičnom slikom svijeta i života u kojoj osim idealnog krajolika postoji i neka druga strašna, ružna, ledena i zlova priroda.

IZVORI PROLJEĆA

Intenzivni i dosljedni nailazak proljeća u hrvatsku književnost humanizma i renesanse odvijao se u okviru moćne literarne tradicije mediteransko–zapadnoevropskog kulturnog kruga, od antičkih do novijih humanističkih, renesansnih i

baroknih vremena. Antički utjecaj seže duboko u prošlost. Ernst Robert Curtius sažima: »Iz homerskog pejzaža preuzeli su kasniji pisci nekoliko motiva koji postadoše stalnim sastavnim dijelom dugoga konca tradicije: fantastični kraj vječnoga proljeća kao pozornica za blaženi život poslije smrti; dražesni isječak prirode koji sjedinjuje drveće, vrelo, tratinu, šumu s raznovrsnim stablima, cvjetni sag.«³

U književnosti kruga o kojemu je riječ proljeće kao svojevrsna koncentracija fenomena idealnog pejzaža ulazi i manifestira se na tri razine: u poeziji humanista pisanoj latinskim jezikom, zatim u pastoralu i u petrarkizmu, pjesničkim orijentacijama i pokretima na narodnom jeziku. U hrvatskoj će poeziji proljeće kao »dražestan isječak prirode« i zatim najjasnija ljepota i uгода prirode u cijelosti postati jednom od fundamentalnih književnih tema i preokupacija. Postat će znakom i nositeljem nekih njezinih egzistencijalnih vizija.

Iako su humanistička poezija pa zatim petrarkizam i pastoralna pjesnički pokreti i oblici različitih modaliteta u medijskom i žanrovskom pogledu, tema i slika proljeća u ovim trima književnim vrstama ima i naglašene zajedničke kvalitete i kategorije. To je i razumljivo: tri navedena književno-pjesnička oblika nastajala su na staroj tradiciji od 15 do 17. stoljeća i cvjetala u zajedničkom kulturnom i civilizacijskom krugu i ozračju, a i vremenski nastaju u zajedničkom okviru humanizma i renesanse.

Osim osnovnog ugođaja i odnosa, proljeće će u trima navedenim književnim okvirima imati i svoje posebne aspekte. Oni će se stvarati s obzirom na zahtjeve koji je svaki od tri spomenuta pjesnička tijeka postavljao. Kao što je dobro poznato, pastoralu je proljeće potrebno kao scensko-vremenski okvir zbivanja, humanisti u raspjevanom pejzažu najlakše i najintenzivnije doživljavaju svoj susret s muzama, najlakše se u tom raspoloženju prepustaju svijetu »duha i vrline«, dok petrarkisti u metaforici i simbolici proljeća pronalaze mnoštvo prikladnih slika kojima će označiti svoje raspoloženje.

U književni svijet zapadnoevropskomediterranskog kruga hrvatski su pjesnici humanizma i renesanse ušli poneseni moćnim poticajem s Apeninskog poluotoka. Ulazeći u taj svijet, hrvatski su pjesnici u talijanskoj književnosti mogli zamijetiti i idealni pejzaž, pa onda i njegov najblistaviji i najpoželjniji trenutak, onaj koji se ostvaruje u proljeće. Mnogi talijanski pjesnici humanizma i renesanse u rascvjetalom pejzažu proljeća ugledali su ne samo najjači poticaj pjesničkog stvaranja nego i sliku životnog rađanja i buđenja općenito. Uz proljetni trenutak povezali su ne samo nastanak svoje ljubavi ili pojavu pjesničkog zanosa nego i polaznu osnovu za koncept života u cijelosti. U tom smislu proljetni pejzaž zapazili su i veliki pioniri talijanskog humanizma Dante Alighieri (1265–1321: *Vita nuova*, *Paradiso*), Francesco Petrarca (1304–1374) koji je u proljeće prvi put ugledao Lauru i u proljetnom pejzažu Avignona živio prve i najsnažnije trenutke ljubavi i ljubavnih vizija te Giovanni Boccaccio (1313–1375, *Rime*, *Amato*, *Elegia di madonna Fiametta*, *Il ninfale fiesolano*).

Kao primjer koliko je u talijanskom humanizmu bio nazočan motiv i topos proljeća i koliko je taj doživljaj bio snažan i prepoznatljiv može poslužiti djelo Angela Poliziana (1454–1494). Živio je u drugoj polovici 15. stoljeća, dakle baš u vrijeme kad su antičke, zatim srednjovjekovne pa nove humanističke silnice prerastale u one književne oblike i izraze koje će ostvariti epohe renesanse i baroka. Za temu proljeća Poliziano je prikladna ilustracija jer je taj pjesnik, kao što će to biti i u hrvatskom slučaju, pisao na latinskom i narodnom jeziku, a zanimanjem za povijest i filologiju ostvaruje onu zbiljsku dimenziju koja će biti tako karakteristična i znakovita za hrvatske pjesnike. Polizianov primjer na neki način sintetizira tendencije epohe.

Polizianova drama »ORFEO« počinje u sasvim jasno zamišljenom pastoralnom okviru pejzaža. Tu se spominju i javljaju: »*la tenera verdura, zampogna mia, rose e viole, un ventolino agevole, l'ombrose foglie*«, i drugi izrazi i slike proljeća. Tužeći se na svoju sudbinu, Orfej primjećuje kako je mladost zapravo proljeće – *la primavera*, kako se u mladosti događaju stvari koje su primjerene proljeću. U mladosti su svi *leggiadretti e snelli*.⁴

U jednoj od svojih »pjesni od kola« (*canzoni a ballo*) obraća se djevojkama u zelenom vrtu i opisuje svoj doživljaj jednog jutra sredinom svibnja

Io mi trovai, fanciulle, un bel mattino
di mezzo maggio in un verde giardino.⁵

Naokolo su »violette e gigli fra l'erba verde e vaghi fior« i posebno »quelle rose«. Jedna pjesma toga ciklusa počinje »Ben venga maggio // e 'l gonfalon selvaggio. // Ben venga primavera // che vuol l'uom s'inamori«. U jednoj pjesmi svojih »pjesni razlikih« (Rime varie) početna intonacija glasi: »Monti, valli, antri e colli // pien di fior, frondi ed erba // verdi campagne, ombrosi e folti boschi«, i zatim: »Rose vidi incarnate, gigli e viole«. ⁶

Uz naglasak kako je proljeće slika mladosti, kako je proljetni ugođaj naj-prikladniji za ljubav, kako je proljeće stvoreno za ljubav a ljubav za proljeće, Poliziano ne zaboravlja podsjetiti djevojke kako su one zaista u svemu slika i prilika proljeća, a najsličnije su ruži koja je kraljica cvijeća. Poliziano pri tome odmah dodaje kako proljeće brzo prolazi, pa ruža uvene. On, dakle, napuštajući dosljedni proljetni pastoralno-petrarkistički ugođaj vječne ljepote, radosti i sunca, pozna i drugu stranu:

La bellezza come un fior si fugge ...
Prendi bel tempo, innanzi che trapassi
gentil fanciulla, el fior degli anni tuoi.⁷

Ruža je prikladan cvijet za ukras, kaže pjesnik, ali samo dok je svjež, tj. »prima che sua bellezza sia fuggita«.¹⁰

Tako su u Polizianovu proljeću povezana obadva smjera renesansne poezije: onaj koji pjeva o ljepoti rađanja poezije i ljubavi, o mladosti i užitku, ali i onaj koji spominje brzu prolaznost svega pa i proljeća. Kao i u srednjem vijeku, i ovdje proljeću na neki način prijete njegova suprotnost — zima, čime će se obilno koristiti kasniji, barokni pjesnici u 17. stoljeću.

PROLJEĆE JE LIJEPO

Iz bogatoga humanističkog kompleksa sliku prirode i pejzaža hrvatski su pjesnici prihvatili i aktualizirali na osobito uvjerljiv način. Priroda je u hrvatsku renesansnu poeziju ušla u svoj širini svoje ljepote, svoj kompleksnosti svoje literarne simbolike i bogatstva stvarne privlačnosti. Nije teško primijetiti kako je priroda koja ih je okruživala, u kojoj su živjeli i u kojoj su se kretali jedan od najjačih doživljaja hrvatskih renesansnih pjesnika. Ti pjesnici upravo poneseni ljepotom prirode kojom su bili okruženi pružili su najuvjerljiviju sliku osobnog i autentičnog pjesničkog zahvata. Pjesničko fiksiranje bogatog tematsko-motivskog sklopa što je pružala priroda rezultiralo je u hrvatskoj renesansnoj poeziji svim vrednotama i kvalitetama koje je ponudio jedan novi medij i jedan novi iskreno poneseni autorski odnos.

U tom hrvatskom renesansnom prihvatu prirode slika rascvjetalog pejzaža u proljeće, idealni krajolik i proljeće kao fenomen koji sintetizira i identificira sve najljepše prirodne pojave, zauzima osobito mjesto. Probudeni i raspjevani pejzaž u proljetno (ili ljetno) jutro fiksiran je kao posebno zaokružena pojava, slika i tema sama sebi dovoljna, ali i kao bogato izvorište motivsko-stilskih pojedinosti potrebnih i primjerenih za prikazivanje raznih pjesnikovih stanja i poetičkih ciljeva.

Koliko je u svakom pojedinom slučaju u hrvatskoj renesansnoj poeziji nazočna konvencija i tradicija, a koliko autorova stvarna ponesenost odnosnim fenomenom, to je posebno pitanje. Ono se može registrirati, ali ga kao podatak u fenomenologiji recepcije ne možemo posebno usustaviti ni mjeriti. Pred nama su ostvarene jezične umjetnine i pjesničke slike koje u sebi nose i konvencionalne tradicionalne slojeve i elemente te autentične autorove doživljaje vlastite okoline.

Mediteranski kompleks rascvjetalog pejzaža označenog fenomenima proljeća u hrvatskoj je poeziji doživio ostvarenje u svim svojim aktualnim, stvarnim i simboličnim, cjelovitim i pojedinačnim razinama i relacijama. Sve se one, unatoč bogatstvu raznolikosti mogu svrstati u dva područja, u dvije funkcije fenomena: one koje možemo označiti terminom ambijentalizacije i one razine i relacije koje znače metaforizaciju. Proljeće je prilikom ulaska, smještaja i trajanja u hrvatskoj poeziji

bilo mjesto i okvir raznovrsnog zbivanja, ono je istovremeno ili osim toga, bilo i bogati izvor raznovrsnih slika i odnosa.

Hrvatski pjesnik ponesen fenomenom najprije fiksira sliku u njezinu cjelovitosti, u njezinu općem okviru. Slika je impresivna, bogata i lijepa sama u sebi, sama sebi je dovoljna. Humanist Ilija Crijević (1463–1520) ljepotu »vječnog proljeća« osjeća u svojoj Rijeci dubrovačkoj:

Sed ver perpetuum est, glacium quae
ignorat et aestum
et Zephyris fruitur vallis amoena suis.¹¹

U isto vrijeme Džore Držić svoj lirski zanos ljepotom proljeća izriče narodnim jezikom:

Jak lipo prolitje ljepše vidit zlata
razliko kad cvitje po poljih uzcvata.¹²

Punom snagom proljeće u hrvatsku će liriku ući s pastoralnom scenom. U eklogi Džore Držića »Radmio i Ljubmir«, prvoj hrvatskoj pastoralnoj sceni, slika proljeća fiksirana je u svojoj svojoj poetičnoj snazi i ljepoti. Ona je tu kao argument kojom pastir Radmio nastoji vratiti selu prijatelja Radmila:

Sa mnom se jur vrati na drago prolitje,
oh, lipo t' sad cafti razliko sve cvitje!
Iz zemlje sve ničē, i bilja kriposna
cvijetkom se sad diče ter zbira k'ih pozna.
Prima se još zelen po gori kameni,
gorki po njoj pelen cvitkom se rumeni.
Liskom se odiva sve dubje i voće
pod kijem si sjen biva kad trudan ki dođe.
Polje se zeleno odasvud ukresi
ter cvitje crveno i bijelo zamijesi.
Ljubica i ruža oh ljupko t'miriše
da srce i duša od slasti uzdiše.¹³

Atmosferu u kojoj se događa Treća komedija Nikole Nalješkovića (1500–1589) satir dočarava »proljetnim« stihovima:

Jur nam, evo, prođe zima,
prislavno je sad proljetje,
sada svako polje ima
svud po sebi drobno cvitje.¹⁴

Proljeće u prirodi i svom bogatstvu i raskoši fiksirao je u pastoralu i Marin Držić (1507–1567). Učinio je to u obadva prologa »Tirene« očigledno smatrajući potrebnim proljetnom atmosferom najaviti ugođaj koji će kasnije na sceni vladati u punoj mjeri. Idealni pejzaž u proljeće doživio je Držić u Rijeci dubrovačkoj, tamo gdje ga je doživio i humanist Ilija Crijević:

Hladenac jes jedan tuj blizu kraj gore
izvire mora van, a teče u more...
Vilinji tu je stan i s vencom na glavi
prolitje ljepši dan tuj vodi u slavi,
a zemlja na lice ljuveno gledaje
razliko cvijetjice iz skuta mu daje.¹⁵

Proljeće zatim fiksira Držić i u drugom prologu siguran kako bez toga okvira scena nije potpuna:

Ali kad tuj pridoh, u raju se ugledah!
Tuj vidjeh prolitje gdi vodi tihi dan
i gdi blazni cvitje da ide zemlje van,
a ptice razlike odsvud žuberahu
regbi tuj kraj rike lito pripijevahu.
Sva narav veselje odasvud kazaše,
a gorko dreselje nadalek stojaše.¹⁶

Proljeće će ugledati i osjetiti i sama vila Tirena:

Slatko ti je, Bože moj, prî danka zorome
putovat ovakoj zelenom gorome;
travicom prolitje gdi polja uresi
razliko i cvitje gdi se svud umijesi;
gdi toli slavicu ljuveno spijevaju,
regbi da danici razgovor taj daju;
a miriše gora ružicom odsvuda,
putniku umora ter nî čut ni truda;
a tihi vjetrici po poljijeh igraju
i vrhe travici razbludno kretaju;
studene vodice a šušnje odasvud
oko njih ptičice tiraju ljuven blud.
Miloga cvjetjica! Oh, ljubko t' miriše!
Od slasti dušica i srce uzdiše.¹⁷

Pastirsku scenu »Grižula« Držić će, kao kasnije Gundulić »Dubravku«, započeti stvarajući željeni proljetni ugođaj:

Cti drago proljetje, daždi med s nebesi,
razliko jur cvitje livade uresi,
danica vodi dan jur draži neg ikad,
a sunce gora van najsvitlje sviti sad.¹⁸

Plako će obraćajući se vilama isticati što vidi oko sebe, kako izgleda raspjevana priroda: polja pengana razlicijem cvijetjem, livade urešene bijelijem džilji, rumenom ružom, gore odjevene zelenim liskom, studenci bistri, hladni, žuber tihijeh slavica, prolitje veselo, gorske vile ...¹⁹

U PROLJEĆE-LJUBAV

Rascvjetali prostor prirode u proljeće mjesto je i vrijeme u kojemu se ljubav javlja i ostvaruje. U proljetnom krajoliku u krošnjama, iza stabala i na livadama, negdje u prikrajku boravi i vreba Amor da ustrijeli mlado srce. Pjesnici ne zaboravljaju primijetiti kako se u proljetnom krajoliku kreću i satiri i pastiri čeznući svi za vilama, zatim pastirice, vile i nimfe svjesne da svi za njima čeznu.

Humanist Juraj Šižgorić (1420–1504) »vidi« kako proplankom nailaze — »vestra forma prestans puellae // lilia seccantes purpureamque rosam«. ²⁰

Jedna kratka pjesma (četiri dvanaesteračka dupleta) u Ranjininu zborniku lijepo ilustrira simbiozu petrarkističke ljubavne ponesenosti i proljetno pastoralnog okvira:

U brime od zore otvorih oči:
caftihu sve gore cvitkom od ružice,
vila t'ga berijaše bijelijem rukama,
ter vinčac vijaše rusijema kosama.
Jelinka pozira nadalek stojeći,
ter suze utira srdačcem tužeći:
»Moj Bože od ljubavi, u kom je sva milos,
ti mene dobavi da ne imam usilos«. ²¹

Ljubav i radost u idealnom pastoralnom okviru postaje glavnom temom i sadržajem »scene«. U Nalješkovićevoj Prvoj komediji vila poziva:

Pravo bi gizdavi ovi lug da danas
u pjesneh proslavi pojući svaka nas,
vazda je proljeće u njemu, nije zima
razliko er cvitje po sebi svud ima,
u njemu tuj vode po bistrjih kladencijeh
tuj tance vil vode po sjeni u vijencijeh. ²²

U Drugoj Nalješkovićevoj komediji vila pjeva:

Zimi, ljeti i jeseni,
a najliše u prolitje
ina misal nije u meni
neg razliko brati cvitje.²³

U Trećoj kaže pjesnik:

I oda svud sad ishode
mlade vile i gizdave
tu pojući tance vode.²⁴

Držićeva Tirena svoj će opis proljeća završiti stvarnim ljubavnim zaključkom:

Slatko t' bi pri vodi na cvitju ovakoj
provodil tko godi s kijem dražijem život svoj.²⁵

U tom smislu Plakir će u »Grižuli« izreći i svoj proljetni zov:

»Bijele vile, drage vile! polja pengana razlicijem cvijetjem, livade urešene bijelijem džilji, rumenom ružom, gora odjevena zelenim liskom, studenci bistri, hladni, žuber tihijeh slavica, prolitje veselo, gorske vile, zovu vas, i Plakir vas zove; izidite, bijele vile, brijeme je kola vodit, brijeme je od pjesni, brijeme je od slatkoga mira, daleko od nas zli nemiri!«²⁶

Pojava ljubljene vile (gospođe) dočarava sliku proljeća i onda kad je proljeće daleko, kad je zima, tako da se gledajući u nju proljeće doživljava bez obzira koje je godišnje doba:

Prolitje tko želi srid zime moć vidjet
pogledaj veseli anđelski ovi cvijet;
anđelski ovi cvijet ki žudim noć i dan
na krilu moć vidjet, inako služu man ...
ako mi ne da lik ures nje veseli,
žudjet će smrt vas vik prolitje tko želi.²⁷

Za hrvatske renesansne pjesnike proljeće je veselo, drago, gizdavo, mirisno, slavno, uvijek je dakle označeno atributom koji sadrži ne samo primjerenu ljepotu nego i naglašenu emotivnost i zanos, duboku osjećajnu ponosenost.

Korelaciju ljubavi i proljeća sažeo je Dominko Zlatarić (1558–1613) u jednoj strofi:

U ljubavi sve sad gori,
razbludno je primaljetje,

svud je rados, niče cvijetje
i topi se snig na gori.²⁸

Proljetni okvir je vrijeme općenito za radost, za ljubav ne samo onu za kojom čeznu sladostrasni satiri, zaljubljeni pastiri i nimfe željni dodira, ljubavi i poljubaca; proljeće je isto tako vrijeme i za ljubav kojom se služi Dijani, za ljubav koja pretpostavlja čistoću i uzdržavanje prije braka, ljubav koja vrhunac i svoje ostvarenje doživljava u bračnoj zajednici. Zato u prologu »Grižule« a u povodu aktualne svadbe kaže Slava nebeska:

Cti drago prolitje, daždi med s nebesi,
razliko jur cvitje livade uresi,
danica vodi dan jur duži neg ikad,
a sunce gora van najsvitlje sviti sad,
zač vile kriposti uzdrže koje svit
drage sad mladosti vladaju slatki cvit.
Pričista Dijana življenje sad vlada,
nebeska svud mana na zemlju sad pada.²⁹

PJESNIK ZATRAVLJEN U PROLJEĆE

Imajući u vidu svu ljepotu koja se u proljeće ukazuje i ostvaruje, nije čudno da i renesansni pjesnici–petrarkisti upravo u proljeće doživljuju svoju ljubav, u proljeće susreću gospođu koja ih zanosi i osvaja. Prvi put u proljeće svoju dragu susreo je veliki učitelj Petrarca, presudni susret u proljeće doživljavaju i drugi pjesnici.

Džore Držić se dobro sjeća kad je svoju dragu vidio i odakle je došla:

Gizdavo prolitje sobom se dičaše
razliko gdi cvitje po poljih cvataše.³⁰

Tom trenutku posvetio je i posebnu pjesmu. Došla je gospođa ujutro, iz dubrave gdje je vodila tanac s vilama:

Ja dim da pod gorom nikla je iz cvita
u vrime jur zorom lipoga prolitja.³¹

U proljeće je, kao što smo vidjeli, svoju ljubav doživio i Ljubmir iz Držičeve ekloge »Radmio i Ljubmir«. Pastir zna da je proljeće (kaže): Mjesec je sad travan,

prolitja jur vrime), ali se on neće vratiti: odlučio je krenuti »po svitu ... jak čela po cvitu ... jeda me gdi na nju dobra kob namiri.«³²

Rađanje svoje ljubavi s proljećem je povezao i Šiško Menčetić:

Zovijaše zora dan, a slavno prolitje
travicu drobnu van, zelen lis i cvitje,
ja kad bih uhićen od ove gospoje
ke obraz nakićen u slavi vas poje.³³

U Ranjininu zborniku anonimni pjesnik priča kako je doživio ljubav:

Vrjemenom prolitje budući, kad zene
travica i cvitje ko zima povene,
našad se u lugu, pride mi na pamet
plač smišljat i tugu ljuveno kom bih spet.³⁴

I Petar Zoranić je svoju ljubav doživio u proljeće. Bilo je to, piše u posveti »Planina« (1536), u mjesecu svibnju, onda kad se priroda probudila — »budući miseca cvitnja bliže mimošnoga po običaju narav zemlju razlikim procvatom naresila i, kako reče se, rane ljubvene u razbludnih mladih srdaćih pojavila«... Kasnije će o rađanju svoje ljubavi potanje govoriti, pa će i svoju mladost usporediti s proljećem:

U primalitje od lit mojih bih slobodan
ter prohajah čestit mej cvitke radostan,
ne znajuć ča je plam ni zlatoperna stril
ali milojadan čemer ljubveni mil.³⁵

Proljeće će uz ljubavni iskaz Zoranić povezati i opisom običaja u kojemu mladići — »prvi dan miseca cvitnja ... svojim najdražim ljubovcam« kite kućna vrata »cvitjem i mirisnimi zelji« i istovremeno pred kuće svojih dragih usađuju »visoke grane od vitih jel optrcane cviti razlikimi«.

U proljeće će svoju dragu ugledati i Dominko Zlatarić:

Kâ srića bi moja i milos oni dan,
kad divnijeh gospoja zamjerih skup sabran
proljetni dan zorom u gustoj dubravi
kâ raste pod gorom kraj mora u slavi?³⁶

GOSPODA JE PROLJEĆE

Otkrivši u proljeću najprikladniji trenutak i okvir za pojavu ljubavi i vlastitog ljubavnog doživljaja posebno, pjesnici su u fenomenu proljeća pronašli i najprimjerenije slike s kojima će uspoređivati svoju dragu. Proljeće je u prvom redu kao cjelina, kao pojava samo za sebe najprikladnije za usporedbu s dragom gospođom, s ljubljenom ženom. Svojom mladošću, svježinom, ljepotom i općim zanosom vedrine i sjaja gospođa je slika i prilika proljeća, gospođa je — proljeće.

Osim ove opće slike i identificiranja gospođe s proljećem, u proljeću su pjesnici pronašli i druge mogućnosti za usporedbu. To je u prvom redu proljetno cvijeće koje je najljepši ukras proljeća. Bit će to ruža, ljiljan i ljubica (ruža, džilj, viola), a zatim razni proljetni fenomeni kao crvenilo ružinih latica, svjetlost i sjaj bijelih latica ljiljana što je slika njezine bijele puti. Njezine bijele prsi poput latica cvijeća naslućuju i skrivaju buduću plod.

Svoju gospođu s proljećem su usporedili već prvi hrvatski petrarkisti Džore Držić i Šiško Menčetić.

Džore Držić se nekoliko puta poslužio proljećem da označi i predstavi svoju dragu. Kad god se pojavi, ona je – proljeće.

Er drazim prolitjem stvori te tuj jesen
Procafti t' put cvitjem s mirisom uresen.³⁷

Ona je najljepši cvijet proljeća:

Er drago prolitje i narav na saj svit
od nje meu sve cvitje ne stvori lipši cvit.³⁸

Njegova draga je čak i ljepša od proljeća:

Draža je od zlata, lipša ner prolitje
po poljih kad cvata razliko jur cvitje.³⁹

Boja, oblik i sjaj njezine kose su kao cvijet, pa njezina glava cvate: »tva glava ka cvata // u rusi toj kosi jak pričista zlata«. Na svojoj glavi gospođa nosi proljetni cvijet:

Rusa je nje kosi okol glave svita
krunu vrh nje nosi prolitnjega cvata.⁴⁰

ili

u kruni od zlata
odosvud meu vami biserom jur cvata.⁴¹

i zatim:

Okol srca striljana kruna mi s'čista zlata
s drobnim cvitjem svih strana ko miriše i cvata.

I kad svoju gospođu bude blagoslivljao Džore Držić će se sjetiti proljeća: želi joj da bi se sve »dobro razliko stjecalo« oko nje:

— jak lipim prolitjem kad se polja diče
s razlicim gdi cvitjem zelen po njih niče.⁴²

Proljećem i cvijećem svoju je gospođu označio i Šiško Menčetić. »Toliko ni polje uresno s prolitja // u kom je dovolje razlika jur cvitja«, koliko je »uresna« njegova gospođa.⁴³ Ljepotom »caftu tve kosi«,⁴⁴ kaže Menčetić, sva je u cvijeću, cvijeće dijeli i s njim se kiti:

Njeki cvit pripravlja okolnim da dijeli,
a niki postavlja u prsi pribijeli,
niki cvit zatiče za ruse jur kosi.⁴⁵

»Na licu joj džilj procvata«⁴⁶ sva je iznikla »kako cvit u ruži«,⁴⁷ ružica joj »na licu cti«,⁴⁸ »lice i grlo cafti u ruži«,⁴⁹ ona je »kao da hoda po cviću«. ⁵⁰ Menčetić je zaključio:

A tko su tko hrlo ne bi se zabili
gdi cafti nje grlo kako džilj pribili?
gdi cafti vrat visok užicom od cvitja
jakino sam istok zoricom s prolitja.⁵¹

Za hrvatske petrarkiste bilo je sasvim uobičajeno gospođu nazivati metaforom proljetnog cvijeta: ružo rumena, džilju pribili, cvite rumeni, ružice rumena, moj venče gizdavi, moj cvite, krunice, pribijela ružice, cvite primili, rumeni naš cvite i sl. Proljeće u licu svoje vile vidi i pastir Ljubmir iz Držićeve pastorale:

Ukaži ružicu i rajsko toj cvitje
u sunčanu licu objavi prolitje.⁵²

Koliko je gospođa u moći da svojom pojavom prirodu oživi, odnosno kako se nakon njezine pojave priroda rađa i pokazuje u svom sjaju svoje ljepote, pokazao je i Dominko Zlatarić. Njezin »dvi oči svital dan izvode«, lice njezino »svim srce zanose« i »svakome povraća veselo življenje«. Kad se ona pojavi, krajolik oživljuje:

Vedra su nebesa, vjetar tih i more,
i puna uresa sva polja i gore.

Trava je odila zelenju go kami
i cvijetjem prikrila zemaljskim zvijezdami.
Svud ptice spijevaju s ljubezni velikom,
dubja med puštaju, i rike vre mlikom.⁵³

PROLJEĆE JE SLIKA ŽIVOTA

Proljeće je pjesnicima pružilo mogućnost i za neke »ozbiljnije asocijacije« i usporedbe. Tako pjesnici znaju da je proljeće beskrajno lijepo, ali se u tom lijepom i prekrasnom krajoliku može skriti i opasna zmija, pa i ljubav može biti opasna. Gospođa je okrutna, neumoljiva, zna biti kao zmija i nanijeti bol i patnju. Nakon što je upozorio da je ljubav doživio u proljeće kad je cvalo razliko cvijeće, Džore Držić odmah dodaje kako ga je prevario plošni izgled drage gospođe:

Ja vidih bludnu zvir, pritihu košutu,
s ke nigdar ne imah mir razmi rat priljutu.⁵⁴

Dinko Ranjina zna da ljubav može biti »zla zmija u cvitju«.⁵⁵

Drugo »ozbiljno« upozorenje u svezi s proljećem ono je kako je proljeće lijepo, ali brzo prolazi. Brzo će nestati sve proljetne ljepote, dolazi zatim zima, odnosno u životu starost i smrt.

Već Ilija Crijević u svojim latinskim distisima upozorava na brzu prolaznost ovozemaljskih vrednota i ljepota. Sve se u prirodi mijenja, zri, prolazi, ništa nije trajno. Tako piše:

Florida nec semper violaria prata venustant,
picta nec assiduò vere superbit humus.

Nec licet heu vitae reparari damna fugacis. (Ni ljubičnjaci cvjetni ne rese livade uvijek // niti se kićena zemlja oholi vječnim proljećem, // niti se, jao, nadoknaditi mogu gubici prolazna života).⁵⁶

Kratkotrajnost proljetne ljepote ističe i pastir Radmio Džore Držića (Radmio i Ljubmir) kad ga prijatelj nastoji vratiti u selo spominjući mu proljetne ljepote. Pastir Radmio u više stihova obrazlaže činjenicu kako proljetne ljepote na selu malo traju, dođe zima sa svojim nevoljama:

Ne hvalim prolitja ni koris ovčara,
ni lipos ni cvitja, ni vaših igara.
Kratka je taj slados, sve časom toj mine,

ljetnja je sva rados do zimmje godine.
Jere se dan skрати, a sjever zli dune,
sve listje omlati i cvijetje otrune.
Dubje se ogoli, sve sahne, sve vene,
sad se svak uzboli tko lito spomene.
Zašto u sve strane pozebe travica
ter zemlja ostane kako udovica.
Polje se uzarni, snijeg bijeli po gori,
ali mraz neharni sve živo izmori.
A ledom pomrzne studenac smućeni
da život omrzne od ljute studeni ...⁵⁷

U Zborniku Nikše Ranjine ima kraća pjesma (Rešetar ju je nazvao »Što dangubiš? Što krzmaš?«), u kojoj autor podsjeća svoju dragu kako sve, pa i proljeće, brzo prolazi:

Kraljice od svih vil, što tvoriš? ne stoj man,
vidiš li kako stril gdi za dnem leti dan,
a gdi je vas saj svijet i ljepos i dika
jakino litnji cvijet i magla i rika?
Tu vidiš prolitje, tu ljeto, tu jesen,
tu zimu, tu cvitje, tu draču sve jak sjen;
a ti se ne haješ, što poznam ja, ništa,
videći gdi traješ uzaman godišta.⁵⁸

Slična se opomena nalazi i u pjesmi br. 766 istoga zbornika (»Ne oholi se, ljepota prolazi«). Pjesnik upozorava dragu kako će poslije zimske »tamnosti« — »doći ljetna svjetlost«, a onda studen u jeseni »pogubi sva cvitja«. Cvijeće se obnovi »opet s primalitjem«, ali se njezina »ljepos«, kad jednom nestane, »nigdare neće vratiti«.

Slično će upozoravati i pjesnici iz druge polovice stoljeća. Dominko Ranjina pjeva:

Sve ljeti sunač zrak što čini da zene,
opet toj zima pak sjevernim zlim svene.⁵⁹

O tome što slijedi poslije proljeća opširnije razmišlja i Dinko Zlatarić:

Malo prij' proljetje captjaše u ruži,
drugo je sad bitje, led svemu dotuži.
Za suncem slijedi noć, vedrinu daž tjeri,
ni ti neć vazda moć u jednoj stat mjeri.
Lipotom ukrasna visoko sloveš sad,

nu se ćeš bit strašna s godišti iznenad,
mraz ti će neharni nabilit kosice,
zubi će doć crni, i tamno prit lice.⁶⁰

Zimu i studen kao efektnu antitezu proljeću i mladosti obilnije će koristiti pjesnici kasnijih, baroknih vremena.

RADOST I MIR U PROLJEĆE

Uz gospođu i idealni krajolik petrarkist povezuje i vlastitu viziju stanja u kojemu gospođa kao utjelovljenje svih ideala u kraj u koji ulazi donosi radost, sreću i mir. Prizivajući i blagoslivljajući gospođu, Džore Držić je siguran kako s njom »slava s veseljem prihodi«, a njome i zbog nje (»za tvu diku«) zavladat će novo stanje radosti, u prvom redu stanje općeg mira:

Gdi godi kad dođeš, tuj svudi pokojan
zdravjem da mir odeš, nebesom dostojan
ne samo človiu nu svakoj živini,
da sve za tvu diku skladno se sjedini.⁶¹

Gdje gospođa dođe nestaju sva proturječja, »čudno s grlicama sokoli miruju«, mirne su okrutne zvijeri, plaha košuta bez straha pase po polju, »jelen lagahti« bez straha ide k izvoru, nasilje nestaje i među ljudima.

Sveopći mir osjetit će se dakako i u krajoliku. Najprije će »mir skladno« očitovati »more i vitri studeni ... meu sobom združeni«, a onda će doći i do slike koja izražava vrhunac ljepote za kojom se čezne i koja se vidi u sveopćem ugođaju mira u prirodi:

Oda svake strane na saj svit toli lip
da zemlja ostane u jedan vični lip
travicom zelenom sve dni se dičeći
i ružom rumenom rajski mirišeći.
Jak lipo prolitje ljepše vidit zlata
razliko kad cvitje po poljih uzcvata.⁶²

Dakako, pjesnik želi da u tom radosnom, raspjevanom i mirnom krajoliku žive sretni i radosni ljudi koji će za svoju sreću biti zahvalni onoj koja je taj mir donijela. Na kraju se obraća Bogu moleći ga da joj podari vječnu mladost, jer upravo »kroz nje liposti mnozi se silimo // da tvoje milosti u raju vidimo.«⁶³

Dok Džore Držić idiličnu sliku proljeća »povezuje« s mirom koji pjesnika kao osobiti osjećaj duševne ravnoteže vodi u sfere poezije i duhovne »vrline« općenito, u nekih drugih renesansnih pjesnika mir koji vlada (ili treba da vlada u krajoliku) dovodi se u svezu s jednim drugim i drukčijim mirom.

U Prvoj komediji Nikole Nalješkovića mir koji vlada u krajoliku i radost života u tom »vječnom proljetju« vila povezuje uz miran život koji se tu, u tom krajoliku, u dubravi, uživa za razliku od drugih koji takav mir i takvu dubravu nemaju. Ovo je jedina dubrava u kojoj vlada mir. Treba zato zahvaliti Bogu koji je pastire te dubrave postavio u »takav pokoj« koji ih brani i čuva »od svih tuga«. ⁶⁴

Na sličan način misli i Držićev Plako iz »Grižule«. On uživa »u veselom proljetju«, tamo (je) kao posljedica »brijeme je od slatkoga mira, daleko od nas zli nemir«. ⁶⁵

Dakako, nije teško zaključiti što znači radost dubrovačkih pjesnika koji su sretni zbog »proljetnog« mira u svojoj dubravi. Taj fenomen i ta simbolika njihove pastorale, to je ono što će trijumfirati u Gundulićevoj »Dubravci« i što će Gundulićev ribar jasno izreći:

Vrsta ovdje svakoja u časnoj zabavi
sred mirna pokoja veselo boravi. ⁶⁶

MUZA U PROLJEĆE

U proljetni krajolik prirode hrvatski će pjesnici od početka smjestiti i svoje muze. Tamo će one boraviti, tamo pjesnika dočekati, primiti ga u svoje kolo i tamo ga ovjenčati vijencem slave. To se primjećuje već u humanista, a petrarkist će jasno i otvoreno krajolik proljeća sasvim logično identificirati sa svijetom muza.

Taj čin i postupak opisao je Marin Držić u trenutku kad je posebnom situacijom u Dubrovniku morao dokazati da je pjesnik, da su ga muze zaista prihvatile. Događaj je Držić smjestio u Rijeku dubrovačku, mjesto koje su u pjesničkom smislu »primijetili« već humanisti. Tamo su u raspjevanom krajoliku muze Držiću podale lovorov vijenac. Držić potanko priča kako je to bilo:

Ali tuj kad priđoh, u raju se ugledah!
Tuj vidjeh *prolitje* gdi vodi tihi dan
i gdi blazni cvitje da ide zemlje van;
a ptice razlike ođsvud žuberahu
regbi da kraj rike lito pripijevahu ...
Tuj vidjeh njeku vil prisvitla ureda

kê sjaše obraz bil jak sunce s nebesa,
gdi dipli izbrane dariva Držiću
od riječkih vil strane veleći mladiću:
Tebi se hraniše dipli ove samomu
ke mnozi želiše u lugu ovomu;
uzmi ih, ter odsad kraj rike na travi
Dubrovnik slavni grad svireći proslavi,
Apolo da se i njim odsada pogizda
gradovi jak inim ki slovu vrh zvizda.⁶⁷

U tom krajoliku je »vilinji stan«, tu se čuju »pjesni anđelske«, tu u tom pejzažu i sad »s vilam pri vodi« svoje dane provodi sam pjesnik. Vile su ga »dostojna učinile« lovorova vijenca, tako da

taj mladac sad pjesni tej spijeva kraj rike
da ljudem duh bijesni od slasti tolike.⁶⁸

Tu u tom pejzažu i drugi pjesnici su pjevali i drugi su pili vodu na čudotvornom kladijencu i »s vilam općili«, tu su se nadahnjivali i proslavili Džore Držić i Šiško Menčetić čija slava neprekidno traje, zaključuje Držić.

Proljetni okvir u koji hrvatski pjesnik smješta svoju muzu opisao je i zadarski pjesnik Petar Zoranić. Zoranićev »perivoj od slave« u kojemu boravi muza sav je u znaku proljeća: »Prem lako kako u *primalitji* po svih tržanah razlučno pobrojiti cvitja i bilja mogal bi po granah od dubja zelena i grmju od cvitja procvala. Sa svih stran čujaše ptičice žubereći...« U scenariju po sredini stoji veliki dub, a pod dubom »voda jedna visoko kuželj mećući iz pehara od dragoga kamika svitložuta umitelno i prihitro izdilana u jednu poda se i okol se skaljenicu oblu od zelena dragoga kamena raskošu obilno metaše ...«⁶⁹

U proljeće je svoje parnasovske vizije smjestio i Antun Sasin, upravo u proljetnom krajoliku susreo se s vilom muzom koja će mu pričati o slavnim ljudima i događajima.

Prvi takav susret Sasin je doživio:

U lugu pri vodi
prolitja sedmi dan u istok sunčani,
kad zora gora van diči se i bani
prid suncem, a Flora prislavna lijepa vil
prosiplje od zgora ružicu i bosil
s nebeske visine, razliko i cvitje
sunašce kad sine u drago *prolitje*.⁷⁰

U takvu trenutku »obujmio ga je san« pa je čuo »i oni slatki glas // tihoga slavica, koji je »spijevao«, a odpivalo mu je gora i zagorje. Istovremeno

Prolitnji pak hladak u gori zeleni
Gojaše moj sanak pri vodi studeni.⁷¹

U toj atmosferi vila mu priča o davnim vremenima, onima iz antike.
U drugom snu Sasin pjeva:

Poljem ruža svud ctijaše
i razliko mnoštvo cvitja,
deveti dan *primalitja*
obujmi me san i steže.

Blizu vode u dubravi
primaljetnji njeki hladak
moj gojaše slatki sanak
gdje počivah sam na travi.

I onako slatko speći
dođe k meni gorska vila,

koja će mu potanko govoriti o dubrovačkim pjesnicima, onima koji sad borave u slavnom nebeskom stanu. Probudio se kad je vidio da je svaki pjesnik od vile dobio »vjenačac lovorike«.⁷²

PROLJEĆE JE SLIKA NESTALOG ZLATNOG DOBA

Proljeće je u hrvatskih renesansnih pjesnika bilo primjerena slika kojom se može označiti vrijeme u kojemu je nekad u davna vremena trajalo zlatno doba čovječanstva, sad nepovratno izgubljeno. To vrijeme bilo je drukčije od sadanjeg, aktualnog vremena, život u ta davna sretna vremena bio je sasvim drukčiji, ljepši.

Spomenut ćemo dva primjera iz poezije Mavra Vetranovića, dva slučaja u kojima se ovaj izrazito refleksivni pjesnik sjeća tih dalekih i sretnih dana čovječanstva, pa ljepotu tog nestalog vremena dočarava slikom i ugođajem proljeća. Učinit će to u pjesmama »Aurea aetas« i »Pjesanci košuti ranjenoj«.

U pjesmi »Aurea aetas« davno prošli »zlatni dan« čovjekov pjesnik vidi u neposrednom dodiru čovjeka s prirodom

na trzni ali pak u cvitju i travi
gri prši tih hladak od rajske ljubavi.

Vetranovićevo je idilično mjesto dobro poznati proljetni krajolik u kojemu »jelje i borje«, »rajsko borovje«, »dubja velika i mala« i »voda studena« koja žubori »sred sjene zelene«. ⁷³

Na izrazito »proljetni« način razmišlja pjesnik, odnosno ranjena košuta. Sjećajući se prošlosti i lijepog života, košuta ponajviše misli na proljeće pa niže i spominje pojedinosti nestalog vremena i ugođaja. Proljeće u mislima košute nije ono koje u sjećanju ljudi znači zauvijek nestalo zlatno doba (Saturnovo) čovječanstva, ali i u govoru košute jasno prepoznajemo sliku nepovratno nestale sreće i ljepote. I to proljeće ima, dakako, mnogo od uobičajenih elemenata idealnog krajolika, a ono se u ovoj pjesmi i izričito spominje:

Vrh svega vrh toga pod suncem koje sja
proljetja slavnoga najveće žalim ja,
proljetje zač je toj, ljuveno i milo,
s mirisom život moj planinom gojilo. ⁷⁴

Košuta spominje borove i jele, ćuh vjetra u dubravi, slatki šušanj gorom, slavice, jutarnju rosicu, medenu sladost, planinski blud, rajski glas itd.

Proljeće kao vjerna i autentična slika i vizija sretnog života u jednom davno nestalom vremenu djelotvorno je iskoristio i Marin Držić u svom glasovitom prologu »Dunda Maroja« govoreći o lijepim, sretnim i bogatim krajevima u dalekoj zemlji Indiji. Želeći prikazati vrijeme i prostor u kojemu vlada sreća i zadovoljstvo, Držić je vidio sliku proljeća: »Tuj nađoh pravi život, veselo i slatko brijeme od proljetja«, pa onda, koristeći se pojedinostima idealnog krajolika, daje na sebi svojstven način plastično živu sliku svega onoga što proljeće ima i pruža. To je mjesto — »gdje sunce s istoči vodi tihi dan samo od zore do istoči i od istoči do zore ... a slatki žuber od razlicijeh ptica sa svih strana veselje čini ... vode bistre, studene ... zelenim travama i gustome dubju ... bogata polja ... slatko lijepo, zrijelo voće ...« ⁷⁵

DINKO RANJINA

Osobito mjesto s obzirom na uporabu teme i toposa proljeća zauzima Dinko Ranjina, jedan od posljednjih pjesnika renesansne petrarkističke pjesničke škole. Može se uočiti da je ovaj pjesnik »realistički razmišljajući« o tome što i kako treba pjevati, problem i tematiku idiličnog pejzaža i cijeli život koji se tamo odvija »primijetio« i u poeziji iskoristio na dva načina: u pjesmama koje su neposredno povezane uz proljeće predstavio se kao pjesnik već uhodanog puta, pa se proljećem koristi kao temom i okvirom svog razmišljanja i raspoloženja, a zatim, u pjesmama za koje se može reći da su »plod« proljeća, da na neki način unutarnjom logikom

proizlaze iz proljeća i da su s proljećem u najbližoj genetskoj svezi, nastupa više kao »jednostavno« zaljubljeni stanovnik dubrave nego kao pripadnik odnosnog pejzaža koji u prirodi pronalazi poticaj i okvir za razmišljanje.

Ranjina je i u izrazu i u konceptu imao stanovite nove želje, uglavnom usmjerene u pravcu da konvencionalni petrarkistički ljubavni izraz pojednostavni, a sveopću pjesničku viziju približi stvarnom životu i svakodnevnom čovjekovu doživljavanju. Novosti koje je uvodio i iskazivao na neki način su se osjetile i s obzirom na temu proljeća.

Napisao je tri »proljetne« pjesme: U zoru proljetnu, U primaljetje i U isto proljetje.⁷⁶ U prvoj pjesmi na razini već jasne barokne antiteze vidi kako »noć mrkla« odlazi u »tmine od gora«, a »zora bijeli dan s neba zgor otvora«. Dakako, u jutarnjem ugođaju javlja se žuber ptica čije »medeno spijevanje« i njega budi na »pjesni ljuvene«.

I u drugoj pjesmi naslućena je suvremena antiteza: lišće koje je bilo nestalo u hladnom sjeveru ponovno se javlja, hladna voda ponovno je svijetla, zimski uzburkani val sad se smirio, čuju se ptice, rađa se »ljuveni plam«. Ukratko: sve se mijenja, samo on uvijek trpi istu muku: »jedan vaj«.

Slična je tema i u trećoj pjesmi. I u njoj je iskazana antiteza između ljepote i radosti u obnovljenjod prirodi i onoga što se događa u njegovoj duši. »Lijepo prolitje« i »prolitnji tihi hlad« svuda širi radost, samo je on »nebog tužan«, a namjesto veselja »cvileći tuguje«.

Ranjina se, kako vidimo, zaustavio na jednoj od bitnih pjesničkih determinanti proljeća: ljepota proljeća izaziva ljubav koja se u pjesnika ipak ne može ostvariti. Jedna prirodna veza u njega je onemogućena zbog njezine »okrutnosti«. Ranjina o proljeću pjeva da bi istakao svoj »čemer« i svoj »ljuveni boj«.

Petrarkistički ljubavni odnos Ranjina je u nekoliko pjesama identificirao s odnosom između pastira i pastirice. Ovaj pjesnik ima i poseban ciklus pjesama koji je nazvao »Pastirske pjesme«. To su četiri pjesme (pj. 46–49) u kojima je petrarkističko–ljubavni odnos smješten u pastirski svijet u kojemu će se uz tance i »pjesni medne« naći i slobodne slike novog vremena i nove pastorage. U hladovini »zelenog dubja« pastir će doživjeti da mu se »pastirka (ma)mila ukaza // sva gola sred vrila deri tja do pasa«.

Pastir će se u Ranjine javiti i kao autor raznih priča kao npr. one kako je pastir našao u šumi »divjega čovika« i odveo ga svojoj kući (pj. 126). U odlučnoj pjesmi »U hvalu pastira kih život jes bolji nego svi ini životi od svijeta« Ranjina hvali priprosti život pastira koji sretni i mirmo uživaju u svojoj dubravi:

Za vas pčele na svit trude
međ berući po tom cvitu,
kô je dano primalitju,
da gojiti rosom bude.⁷⁷

Ranjina će sebe »otvoreno« proglasiti pastirom u pjesmi posvećenoj Džori Držiću, a u kojoj izražava svoje veliko poštovanje prema petrarkističkom pioniru i u kojoj se predstavlja kao »pastir Ranjeni« (pj. 169). Pastir je Ranjina i u pjesmi koja priča o neobičnom susretu s vilom koja je (opet) hodala »gola i bosa« i »pojala« kako želi dobiti »čedo«, kad bi ga imala. Pjesnik se približi i priljubi ustima uz njezine prsi: »ter usi me ponih na prsi nje bile«, na što vila izjavi da je zadovoljna: on je »vridni vrhu svih pastira« (pj. 277). Pastir je pjesnik Ranjina i u pjesmama »od kola«, pa ide zagorjem pronaći stado.

U dvije pjesme (br. 385. i 386) pjesnik opisuje svoje susrete s »gospođom pastirskom« koja je šetala »livadom zelenom kraj rike studene«. Dakako, pastir će se javiti i u Ranjinim pjesmama koje naziva eklogama. U jednoj »pastir Damon sam govori plačući smrt gospoje Nike bratučede njegove« (pj. br. 401), a u drugoj »pastir Damon i Tirsi među sobom zgovor čine kažući gdi Mopso plače smrt iste gospoje Nike bratučede njegove« (pj. 402). Sebe kao pastira Ranjina identificira i u pjesmi br. 427. gdje doznajemo kako je taj pastir umoran i iscrpljen životnim teškoćama.

DŽIVO BUNIĆ VUČIĆ

Toposom proljeća osobito će se rado koristiti pjesnici 17. stoljeća. Vizija stanovitih ugođaja i doživljaja što ih omogućuje i izaziva slika raskošnoga lijepog i bogatog proljetnog krajolika bit će često nazočna u praksi baroknih pjesnika. Proljetne boje i svi fenomeni u probuđenom i rascvjetalom krajoliku pružit će baroknim pjesnicima »podatke« za mnoge asocijacije i usporedbe. Proljeće pak u cijelosti pružit će im jasnu sliku stanovitog raspoloženja, metaforu čiji znak neodoljivo i nepogrešivo podsjeća na temeljno stanje u kojemu se nalazi pjesnik i njegova gospođa: to je stanje vedrine, mladosti, veselja i mira sa svim popratnim čarima i mogućnostima.

Ljepotu i obilne mogućnosti simbolike proljetnog toposa osjetio je i Dživo Bunić Vučić. U nekoliko pjesama ovaj je diskretni i izrazito intimni lirski pjesnik u proljeću i u nekim proljetnim pojedinostima pronalazio i pronašao načina da slikovito i uvjerljivo dočara svoje misli i raspoloženja. Ponesen raskošnom ljepotom svoje gospoje i vlastitom ljubavi prema njoj, Buniću je proljeće pomoglo da bude na razini svežine, nježnosti i ljupkosti.

Proljetni pastoralni ugođaj bio je Buniću osobito drag.

Proljetni okvir i proljetna slika temeljna su mjesta i vizije u koje Bunić smješta svoj doživljaj, u kojima živi i doživljava svoju ljubav, ponesenost, pjesničku fantaziju i događaje koje oslikava.

Doživljaj proljeća u neposrednoj je svezi s identificiranjem zatravljenog ljubovnika, s pastirom koji čezne za svojom vilom nimfom. Ljubavni pjesnici već su od Ranjininih vremena isticali kako su oni pastiri koji svoju ljubav doživljavaju u proljeće. Petrarkizam je time poprimio obilježja rafiniranoga baroknog pastira, pa je tako prvotni proljetni petrarkistički ugođaj prerastao u razvedenu marinističku sliku i novo raspoloženje.

Ovaj novi stupanj ljubavno–petrarkističkog zanosa Bunić fiksira opisujući susrete zaljubljenika i njegove Raklice:

Livada je procavtjela
bijeje ruse i rumene,
koja ih je dat vidjela
u svem slatko zagrljene.⁷⁸

Sličan ugođaj traje i u Bunićevoj pjesmi u kojoj se pjesnik obraća svojim »ovčicama« na zelenoj livadi »gdi travica mlada zene«. Tu će zaljubljeni pjesnik s »ovčicama« i jaganjcima »u pjesni // pripijevat najmilije // nje ljepotu, nje ljuvezni«. U rascvjetalom pejzažu Bunić će čuti »zatravljenu« vilu »tužno iz glasa vapijući« za »njenim « pastirom.⁷⁹

Svojim kvalitetama i osobitim sadržajem proljeće je samo po sebi intenzivni poticaj osjećaja, ugođaja i doživljaja koje pjesnik nosi u trenutku kad vidi svoju gospođu. Ono što u tom trenutku osjeća uspoređuje s doživljajem proljeća, odnosno s proljećem s kojim se identificira:

Kada, cvijete moj ljuveni,
ukažeš mi lice bilo,
primaljetje tada u meni
priveselo i primilo.⁸⁰

Njezin pogled ima nadnaravnu mogućnost:

kî zimno moje bitje
obraća u prolitje.⁸¹

Na osobit način proljeće je Bunić utkao u svoj poetski svijet i doživljaj u poduljoj pjesmi »Knjiga«. ⁸² Ova odulja i neobično komponirana Bunićeva pjesma ima dva dijela. Prvi dio je stanovita Bunićeva vizija, odnosno doživljaj ljubavi i čežnje, drugi dio je pjesnikov san. Stanja su slična, ali nisu ista. Obadva događaja spadaju u krajnje profinjena, istančana područja pjesnikova doživljavanja. Ubrajaju se također i u arsenal ljubavno–petrarkističkog i ljubavno–marinističkog kompleksa, ali u Bunićevoj pjesničkoj radionici doživljaji primaju osobite note i boje.

To se pogotovo može reći za prvi doživljaj, pjesnikovu viziju žene za kojom čežne. U stanju duge i uzaludne čežnje, u stanju potpunog zanosa, ali i krajnje osamljenosti i očaja pjesnik dolazi do spoznaje da svoju dragu ipak može vidjeti i doživjeti: to se može dogoditi u beskrajnoj ljepoti prirode u proljetno jutro, pa sam sebi kaže: »Išti nju sred cvitja, u drobnjoj travici, // u skutu prolitja, u vedroj danici«. I zaista, u trenutku kad je svitalo i kad »jasna danica // bijeli dan otvori s vijenačcem ružica«, ona se pojavila.

Gospoja se javlja i izrasta kao personifikacija koja u sebi sadrži sve najljepše fenomene odnosno trenutka u prirodi: sunčani zrak, proljetna ruža, rano proljetno cvijeće (liljan). Ona je i nastala iz tih »pojedinsti«:

Evo je, evo je s istoči
evo me gospoje, jasne su nje oči!
Poznam je zaisto, nije ono zrak sunčani,
neg zlato pričisto, mû mladost kijem zani;
ružice rumene nijesu ono negoli
usti nje medene, kijem biser okoli;
nije ono lijer pribijeli ni rano cvjetice
negli vrat veseli, nje prsi i lice.

Ipak ni ta fiktivna, idealna gospođa–vizija i personifikacija najljepšeg trenutka u prirodi, gospođa koja se javila u »skutu proljeća«, koju su stvorili i »proizveli« čarobni elementi proljetnog jutra, nije ona prava njegova gospođa. Pjesničkoj sintezi gospođe koju je doživio u proljetnom snu nedostaje nešto što ima samo njegova, prava gospođa: nedostaje joj njezin čarobni osmijeh:

Er posmijeh ljuveni kî mi raj otvori
nije nač moć meni u cvijetju i zori.

Končetuoznom duhovitošću pjesnik je pobijedio i samo proljeće.

Dvije Buniću najdraže pojedinosti na gospođi i dva najsajnija znaka njezine slike i ljepote su crvenilo usana i »bjeloća« prsiju. I jednom i drugom fenomenu, osim čestog spominjanja ruže u ustima i dljla u prsima, pjesnik je znao posvetiti i posebnu pjesmu. Oba fenomena pjesnik vidi i spominje kao dar prirode koji se ostvaruje u proljeće. Proljeće je ono koje donosi misao i život njezinim ustima, a isto tako i svu životnost i čar njezinim prsima. Gledajući crvenilo njezinih ustiju pjesnik se pita:

Gdi je toj drago vaše cvijetje
ubirano i u komu
uzgoji ga prmaljetju
svom istoku ljuvenomu.⁸³

Uspoređujući svoju gospođu s ružom, Bunić dolazi do elegantnog zaključka koji se preko apstraktnih razina poezije penje do nove sintetske metafore: ona, odnosno njezina mladost, to je proljeće: »ona (ruža) je ures od proljetja // proljetje je mladost tvoja«. ⁸⁴ Pjesnik dalje u stilu barokne antiteze razrađuje sliku: ruža krije »ljute drače«, a gospođa pod »primilom prilikom« krije »srce od lava, ćud od zmije«. Ružu goje »vjetrici tisi i blagi« i »pozorne rose«, a nju — njegove »grozne suze«. Ipak Bunićeva barokna antiteza završava sretno: dok ruža uvečer povene, njezina ljepota »k večeru ljepše zene«, gospođa je uvečer ljepša. Uspoređujući na visokoj razini rafinirane poezije dvije ruže, onu koja joj »zene u licu« i onu što kao ukras stoji u njezinoj kosi, pjesnik zaključuje:

ne umijem razabrati
ali si ti ruža, ali je ruža — ti.⁸⁵

Igru s njezinim proljetnim bojama pjesnik proširuje. Snaga i svježina proljeća koja živi u njezinu licu neuništiva je. Zima i led mogu svladati sve naokolo, ali ne i ono što živi u njoj:

Svud vene travica, a s travom sve cvijetje,
samo njoj sred lica hrani se proljetje.
Krije snijeg, mraz i led svakojzi vrh gori
samo nje drag pogled u ognju sved gori.⁸⁶

Bjeloća njezinih prsiju svoje podrijetlo i svoju sliku ima u prirodi i u kozmosu, pa se može usporediti s nekim prirodnim fenomenima: kufom pribijelim, snijegom s planine, mlijekom, zorom i ljiljanom. Ipak od svega je najsjajnija »bjeloća« njegove gospe:

Nadhodi daleko bjeloća mē vile
kufa, snijeg, lijer, mlijeko, zrak zore primile.⁸⁷

Dva najradije spominjana fenomena njezine ljepote, usta i prsi, služe i kao osobiti proljetni kontrapunkt koji će istaknuti draž svake od njih. Usporedba je obogaćena voćem koje zri u prsima. Ruža u središtu svoje proljetne dražesti ima crvenilo, prsi su bijele poput bijelih latica koje u sebi kriju buduće voće:

Ruže, cvijetja
od proljetja
amo imate sred dragoće;
prsi tvoje
dušo, goje
s zornijem cvijetjem rano voće.⁸⁸

U metaforičkom postupku, odnosno u procesu fiktivnog pretvaranja proljetnih jutarnjih fenomena u elemente od kojih je oblikovana njegova draga, važnu ulogu ima termin koji taj proces označava i uokviruje: termin *istok*, *istoč*. Riječ ne označava geografski pojam nego u sebi sadrži smisao o izlasku, izvoru i nailasku, o podrijetlu i izvoru, o izvorištu onoga što pojavom dolazi i nosi novu kvalitetu, ponajprije onu koja se manifestira kao sjaj i boja, kao neodoljivo svjetlo što sjaji i osvaja, svjetlo i sjaj koji izražavaju i iskazuju veliku i trajnu ljepotu. Terminima *istok* i *istoč* pjesnik označava i proces i izvor onoga što dolazi sa zorom i sunčevom prvom zrakom u ranom proljeću, ali tim fenomenom primjereno fiksira i pogled iz njezinih očiju, a zatim i svako drugo nastajanje i rađanje ljepote i čari u proljeće i u dubravi.

Imamo tako pjesnikovu radost kad u zoru ugleda gospoju »evo je s istoči, evo me gospoje«,⁸⁹ ona je »mê sunce s istoči« (isto), ali i njene oči su »istoci viloviti« i »istoci čestiti«⁹⁰ s moći i snagom koji usređuju, dok je kosa njezina »zlatno istočno«, tj. nešto što je zlatnog i jutarnjeg podrijetla: »ako zlato istočno je // tvoj pram čisti sam u sebi«.⁹¹ Pjesnik zna da je crveni cvijet njezinih ustiju uzgojilo »primaljetje« (jer proljeće je u početku i u izvorištu svih najljepših primarnih oblika postojanja), pa se retorički pita, gdje je došlo do toga procesa:

O prilijepe i primile
usti drage i rumene,
ljupko ti ste zamamile
u razbludi željna mene!

Gdi je toj drago vaše cvijetje
ubirano i u komu
uzgoji ga primaljetje
svom istoku ljuvenomu?⁹²

Proljeće je Buniću prikladna polazna točka za antitezu i metaforu upozorenja kako život i sve što postoji brzo prolazi. Poslije proljeća zima će sigurno doći. Kao što prolaskom proljeća nestaju sve prirodne proljetne ljepote i čari, tako će prolaskom vremena nestati i njezina ljepota:

Svijetla zora i danica
tvoga dana sveđ bit ne će,
i dva sunca draga lica
u zapadu smrknut će se.

Doće, doće, vjeruj, zima
tvom veselom primaljetju,
promijeniti kâ vlas ima
da je u ledu što bi u cvijetu.⁹³

Zato pjesnik po starom običaju upozorava gospođu da »ubira« proljeće dok ono traje:

Ubiraš diklice dočim je proljetje
tež lijepe ružice i rano toj cvijetje,
i drži spomene u branju od cvita
da kako cvijet vene, svenuće tvâ lita.⁹⁴

Štoviše pjesnik će, ljut što gospođa ne mari za njegovu službu, zamoliti »brijeme bjeguce« da pohita i gospođu kazni:

proljetje i ljeto i jesen i zima
prived', mâ osveto, letušte o brime.⁹⁵

Proljetni pejzaž Bunić je, dakako, zamijetio i u »pastirskim razgovorima«. To je razumljivo iz dva razloga: u proljetnom pejzažu pastiri govore i postupaju kao zaljubljeni petrarkisti koji su upravo u proljeće svoju dragu ugledali, a u proljeće vide i najljepše slike i najuvjerljiviju metaforu njezine mladosti i svježine. U proljeće isto tako po dobru poznatoj logici pastorale dolazi do susreta između pastira i nimfe (vile). U proljeće i u proljetnom okviru dolazi do petrarkističke identifikacije s pastoralom na svim razinama pjesničkog postupka.

U razgovoru »Ljubdrag i Ljubmir« pastir Ljubmir pojavu i ljepotu svoje drage identificira s rascvjetalom prirodom u proljeće. U obraćanju zelenim livadama »u kojijeh proljeće uzroči da zene i trava u cvitje« ovaj pastir zna da se u dubravi »vrh vaše travice« nije pojavio ljepši cvijet od njegove Ljubice. Pastir zna da bez njegove drage nema proljetnog cvijeća ni mirisa (»Bez tebe proljetje cvijetje mi ne dijeli // ni menj' je tog cvitja svoj miris veseli«). Tek s njom proljeće će »pokloniti« cvijeće: »rumene ružice i lire pribijele«.⁹⁶

U dijalogu »Radmio i Ljubdrag« pastir Ljubdrag svoje ideje i životno iskustvo povezuje i uz prirodu. Suvremeno rezonira kako i među »sladostima« koje nudi ljubav nalazi otrov. U stilu raskajanoga baroknog grešnika Ljubdrag »objašnjava«:

Nudi te prije cvitjem, u njem zmija je,
nudi te proljetem, sred njega zima je,
u blagoj besjedi razbludne od vile
smrt nami odredi naoštrec sve sile.⁹⁷

Treba zato pobjeći »od blage ljepote«, od »snova i lasti« i prihvatiti se rada (»Nu za trud prioni, kunem se tebi ja // las i san odgodi, ljubav će uteć tja«). Uostalom: i »Višnji ti objavi da pustiš zle misli«.⁹⁸

U pastirskom razgovoru »Meden i Radat« sjetio se Bunić sintagme »vječno proljeće« označujući njome sretno i blaženo stanje koje je nekoć vladalo u

čovječanstvu. Kao Mavro Vetranović u »DUNDU MAROJU«, i Dživo Bunić s posebnom nostalgijom pjeva o tom vremenu:

O starci čestiti kî biste rođeni
kad biješe na sviti prvi vijek zlaćani!
Nije čudo da vam kî služite taki red,
u gori dub svaki izvire slatki med,
da vječno prolitje bez mrazne vik zime
davaše vam cvitje u svako prem brime.⁹⁹

Nostalgičnim sjećanjem iz pastirskog razgovora Bunić je zaključio svoje proljetne vizije.

BILJEŠKA NA KRAJU

Proljetni je topos u staroj hrvatskoj lirici slijedio sudbinu nekih drugih fenomena i toposa. Poslije humanističke ambijentalne funkcije proljeće je u dugom renesansnom procesu od petrarkizma i pastorage zadržalo i zadržavalo svoje ambijentalne vrijednosti i znakove, ali je s vremenom već u renesansnih pjesnika vizija proljetne idile sve više bila u funkciji udovoljavanja poetskih potreba. U proljetnom krajoliku pjesnik je sve češće i sve radije pronalazio primjerenu sliku—metaforu svoje gospode i svoga pjesničkog stanja.

Proljetna metaforika, jasna i vidljiva već u petrarkista, u baroknih će pjesnika doći do punog izražaja. Proljećem će se u punoj mjeri koristiti i Dživo Bunić Vučić, pa će upravo u nekim pojedinostima proljetnih znakova ovaj pjesnik pronaći mogućnost i inspiraciju za svoje najuspjelije lirske vizije i iskaze.

Nazočnost proljeća u poeziji Dživa Bunića Vučića ima dva aspekta: kulturno—historijski i književnoteorijski. Dakako, ova dva aspekta u njihovoj primarnoj razini ne mogu se dijeliti, svi književnopjesnički fenomeni u rađanju i trajanju hrvatske književnosti, pa i oni teorijski, imaju svoju historijsku dimenziju. Tako i tema, odnosno slika proljeća i njezina plodna upotreba u pjesničkom procesu ima historijsko objašnjenje i opravdanje. Pjesnički postupak hrvatskih renesansnih i baroknih pjesnika, pa i onih kasnijih koji su se proljećem koristili, skriva duboko u sebi i književno—historijsku dimenziju.

S druge strane, uvijek u svezi sa spomenutim dvostrukim aspektom, pojava proljeća u hrvatskih starih pjesnika ima i trajnu funkcionalnu dimenziju. Proljeće je okvir, vremenski i prostorni okvir u kojem se odnosi događaj i doživljaj smjestio, a ono je i izvor za oblikovanje pjesničkih slika, pjesničkih doživljaja i iskaza, izvor za stvaranje pjesničkih struktura koje su zapravo fundamentalni izraz i iskaz poezije. Proljeće je svojim velikim i raznovrsnim bogatstvom očitovanja poslužilo kao obilni izvor pjesničkih slika, usporedbi, simbola. Postalo je tako ne samo metafora u sveukupnosti, u zajedništvu

svoje pojave u cijelosti, nego je i u pojedinostima, u pojedinim fenomenima opće proljetne slike i pojave ponudilo primjerenu osnovu za različite doživljaje, slike i uspedbe.

U postupku proljetne percepcije u hrvatskih starih pjesnika došlo je zatim do međusobne asimilacije i prožimanja pojedinosti i cjeline. Pojedini elementi proljetne pojave postali su slike i metafore ne samo za pojedini pjesnikov odnos nego i za viziju u cijelosti. Jedna od ilustracija te pojave jest i ona kad cvijet (ruža ili ljiljan, npr.) postaje ne samo slika jednog detalja na »gospoju« (usta, prsi) nego je odnosni cvijet preuzeo i ulogu cjeline: gospođa je postala cvijet (npr. »džilju moj pribili«).

Jasno je da je riječ o književno–historijskom i književno–teorijskom fenomenu s velikom tradicijom s naglašenim antičko–mediteranskim ugođajem. Ipak, fenomen ima i neke osobitosti s obzirom na povijest hrvatske književnosti i hrvatske kulture, odnosno s obzirom na oblikovanje hrvatskog kulturnog subjekta u cijelosti. Ta osobita domaća hrvatska strana pojave može se uočiti na dvije razine.

Prvo, ne može se zanijekati da je slika jutarnjeg proljetnog trenutka i opis krajolika u divno proljetno ili ljetno jutro u hrvatskih pjesnika povezana s njihovim stvarnim doživljajem prirode i njezine ljepote. Zanos hrvatskih pjesnika ljepotom u raspjevanoj prirodi ne može se objasniti samo literarnom tradicijom i literarnom potrebom. U opisima hrvatskih pjesnika nije teško zapaziti i stvarno pjesnikovo oduševljenje ljepotom prirode u kojoj su se kretali i u kojoj su živjeli.

Druga razina nazočnosti idealnog pejzaža u hrvatskih pjesnika jest ona koja pojavu promatra kao mjesto i sklop nedjeljivo povezan uz oblikovanje hrvatskoga književnog jezika, pjesničkog izraza, stila, a zatim i hrvatskog humanizma i hrvatske kulture općenito. Priroda i pejzaž, i posebno upravo ugođaj koji je nedjeljivo povezan uz proljetno jutro i svu ljepotu i znakovitost idealnog krajolika bit će jedan od vidljivih baštinskih elemenata koje će novija hrvatska književnost preuzeti iz svoje starine.

Svoj pjesnički idealni krajolik hrvatski su renesansni i barokni pjesnici identificirali i povezali sa svojim zavičajem, sa životom u svom kraju. Termini *dubrava*, *planina* i *baščina* dobili su i zadržali smisao humanističkog osjećaja za vlastito tlo, zavičaj. Odnos prema lijepoj dubravi i dragoj baščini ima ne samo snažni emocionalni odnos ljubavi nego i znak čežnje za mirnim, sretnim i slobodnim životom, za nesmetanim uživanjem ljepote koju priroda poklanja pjesniku i njegovoj domovini. Ove naglašeno emotivne i znakovite odnose prema prirodi stare hrvatske pjesničke generacije predat će novijima, a one će upravo u ovom okviru ljepote i ljubavi prema mirnom i slobodnom životu u vlastitoj domovini umnogome stvarati i nove književnopjesničke svjetove i vizije.

BILJEŠKE

¹ Cit. prema Eduard Hercigonja: Povijest hrvatske književnosti. Srednjovjekovna književnost. Zgb. 1975. str. 360.

² Cit. prema Antologiji čakavske poezije. Korablja začinjavaca. Rijeka 1969. Uredili Zvane Črnja i Ive Mihovilović. Str. 19.

³ Ernst Robert Curtius: Evropska književnost i latinsko srednjovjekovlje. Zgb, 1971. S njem. preveo Stjepan Markuš., str. 195.

⁴ Angelo Poliziano: Tutte le poesie italiane. Bibl. univ. Rizzoli. A cura di Gustavo Rodolfo Periclo. Milano, 1952. str. 70.

⁵ Isto, 139.

⁶ Isto, pj. 13, str. 148.

⁷ Isto, pj. 3, str. 188.

⁸ Isto, str. 203.

⁹ Isto, str. 76–77. Ljepota bježi kao cvijet. Uzmi (iskoristi) lijepo vrijeme, plemenita djevojko, prije nego prođe cvijet tvojih godina.

¹⁰ Isto, 139. prije nego tvoja ljepota pobjegne.

¹¹ Negdje vječno proljeće, leda nema // i ljeto i zefira uživa lijepa dubrava. Pet stoljeća hrv. knj. Knj. 2. Zagreb, 1970. str. 410.

¹² Stari pisci hrvatski, 33. Zgb, 1965. (pr. Josip Hamm) Pj. XIX, str. 26.

¹³ Isto, str. 91.

¹⁴ Stari pisci hrvatski, V. Zgb, 1873. (V. Jagić–Đ. Daničić.) str. 226.

¹⁵ Stari pisci hrvatski, VII. Prir. Milan Rešetar, Zgb, 1930, str. 72.

¹⁶ Isto, str. 26.

¹⁷ Isto, str. 75–76.

¹⁸ Isto, str. 127.

¹⁹ Isto, str. 137.

²⁰ Djevojke zamamna oblika i beru ljiljane i ruže. Hrvatski lat. I. Pet stolj. hrv. književnosti, 2. Zgb, 1970, 132–133.

²¹ Stari pisci hrvatski, II. Prir. Milan Rešetar, Zagreb, 1937. Pj. 632.

²² Stari pisci hrvatski, knj. V. str. 174.

²³ Isto, str. 206.

²⁴ Isto, str. 226.

²⁵ Stari pisci hrvatski, VII. Djela Marina Držića, Prir. Milan Rešetar. Str. 76.

²⁶ Isto, str. 137.

²⁷ Stari pisci hrvatski, knj. II, pj. 645.

²⁸ Stari pisci hrvatski, knj. XXI. Prir. P. Budmani, Zgb, 1899, pj. CXXX, str. 244.

²⁹ Stari pisci hrvatski, VII, str. 127.

³⁰ Stari pisci hrvatski, 33. Pj. LXV.

³¹ Isto, pj. IIII.

³² Isto.

³³ Stari pisci hrvatski, II, str. 4.

- ³⁴ Isto, str. 641.
- ³⁵ Cit. prema Pet stoljeća hrv. knj. 8. Zgb, 1964. Str. 142.
- ³⁶ Stari pisci hrvatski, XXI. pj. X.
- ³⁷ Stari pisci hrvatski knj. 33. Pj. VI.
- ³⁸ Isto, pj. XII.
- ³⁹ Isto, pj. III.
- ⁴⁰ Isto, pj. XXI.
- ⁴¹ Isto, pj. XIX.
- ⁴² Isto, pj. XLIII.
- ⁴³ Stari pisci hrvatski II., pj. 37.
- ⁴⁴ Isto, pj. 30.
- ⁴⁵ Isto, pj. 51.
- ⁴⁶ Isto, pj. 119.
- ⁴⁷ Isto, pj. 53.
- ⁴⁸ Isto, pj. 68.
- ⁴⁹ Isto, pj. 53.
- ⁵⁰ Isto, pj. 95.
- ⁵¹ Isto, pj. 459.
- ⁵² Stari pisci hrvatski, VII. Str. 80.
- ⁵³ Stari pisci hrvatski, knj. XXI, pj. CXII.
- ⁵⁴ Stari pisci hrvatski 33, pj. LXV.
- ⁵⁵ Stari pisci hrvatski 18, pj. 1.
- ⁵⁶ Hrvatski latinisti 1. Pet stoljeća ... knj. 2. Str. 395.
- ⁵⁷ Stari pisci hrvatski 33., str. 93–94.
- ⁵⁸ Stari pisci hrvatski II, pj. 667.
- ⁵⁹ Stari pisci hrvatski 18, pj. 16.
- ⁶⁰ Stari pisci hrvatski 21. pj. LXV, str. 203.
- ⁶¹ Stari pisci hrvatski 33, pj. XIX.
- ⁶² Isto.
- ⁶³ Isto.
- ⁶⁴ Stari pisci hrvatski V. Str. 174.
- ⁶⁵ Stari pisci hrvatski VII, str. 137.
- ⁶⁶ Ivan Gundulić I. Pet stoljeća hrvatske književnosti, knj. 12. Zagreb, 1964. Str.
- 91.
- ⁶⁷ Stari pisci hrvatski VII, str. 26.
- ⁶⁸ Isto.
- ⁶⁹ Petar Zoranić. Djela. Pet stoljeća hrvatske književnosti knj. 8. Zgb, 1964. kap.
- 20.
- ⁷⁰ Stari pisci hrvatski 16. Str. 153.
- ⁷¹ Isto.
- ⁷² Isto.
- ⁷³ Cit. prema Pet stoljeća hrvatske knj. 5. Zagreb, 1968. str. 187.

- 74 Isto, str. 194.
- 75 Prolog Dunda Maroja. Stari pisci hrvatski VII.
- 76 Stari pisci hrvatski, knj. XVIII. Zgb, 1891. str. 36–37.
- 77 Isto, pj. 145.
- 78 Djela Dživa Bunića Vučića. St.p.hrv. 35, Zgb. 1971. pj. 24.
- 79 Isto, pj. 70.
- 80 Isto, pj. 20.
- 81 Isto, pj. 47.
- 82 Isto, pj. 34.
- 83 Isto, pj. 74.
- 84 Isto, pj. 2.
- 85 Isto, pj. 28.
- 86 Isto, pj. 62.
- 87 Isto, pj. 28.
- 88 Isto, pj. 5.
- 89 Isto, pj. 34.
- 90 Isto, pj. 47.
- 91 Isto, pj. 42.
- 92 Isto, pj. 74.
- 93 Isto, pj. 93.
- 94 Isto, pj. 11.
- 95 Isto, pj. 64.
- 96 Isto, pj. 77.
- 97 Isto, pj. 76.
- 98 Isto.
- 99 Isto, pj. 78.